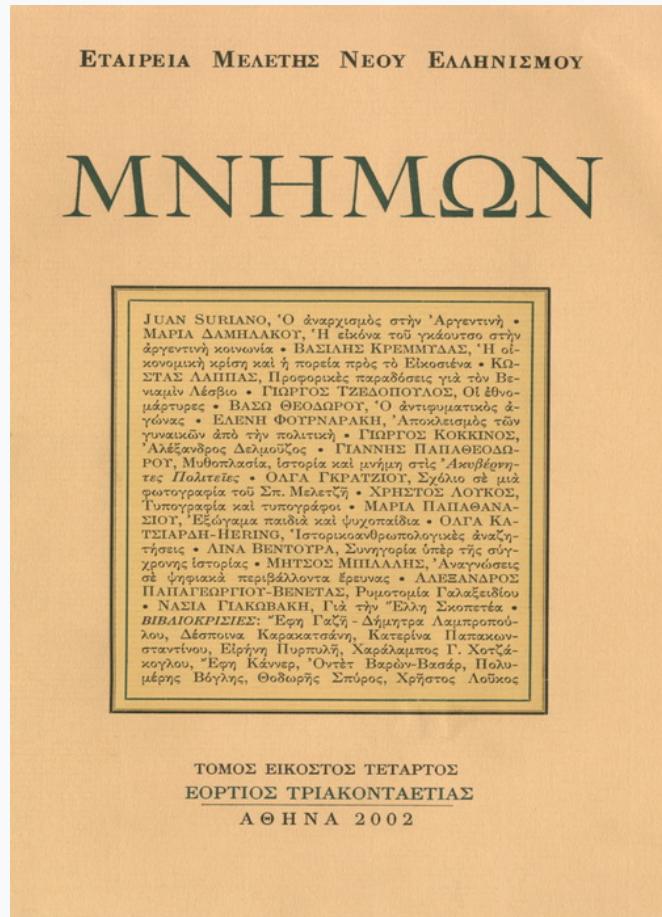

Μνήμων

Τόμ. 24, Αρ. 2 (2002)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑΣ Α. (2002). Ο «ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΡΥΜΟΤΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙΟΥ» ΤΟΥ 1882 ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 24(2), 403-414.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.748>

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑΣ

ΤΟ «ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΡΥΜΟΤΟΜΙΑΣ
ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙΟΥ» ΤΟΥ 1882
ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

‘Αποτύπωση καὶ σχεδιασμὸς ἑλληνικῶν πόλεων κατὰ τὸν 19ο αἰώνα

‘Ο συγκεντρωτικὸς χαρακτήρας τῆς διοικήσεως στὸ νεοελληνικὸν κράτος ὁδήγησε ἐξ ἀρχῆς στὴν ἐκπόνηση τῶν πολεοδομικῶν σχεδίων γιὰ τὴν ὅδρυση νέων καὶ τὴν ἐπέκταση ὑφισταμένων πόλεων ἀπὸ τὶς κεντρικὲς ὑπηρεσίες τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν (ἀργότερα τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνιῶν καὶ Δημοσίων Ἐργων καὶ σήμερα Περιβάλλοντος, Χωροταξίας καὶ Δημοσίων Ἐργων) στὴν Ἀθήνα. Τὰ πολεοδομικὰ σχέδια, συνήθως σὲ κλίμακες 1:1.000 ἕως 1:5.000 συνόδευαν τὰ διατάγματα ἐγκρίσεως τῶν σχεδίων πόλεων καὶ εἶχαν χαρακτήρα ρυμοτομικῶν σχεδίων ποὺ καθόριζαν μορφὴ καὶ μέγεθος τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων, τὸν ἄξονα καὶ τὸ πλάτος τῶν διδῶν καθὼς καὶ τὴ μορφὴ καὶ τὸ μέγεθος τῶν πλατειῶν, ἀστικῶν χώρων πρασίνου καὶ τῶν χώρων ἀνεγέρσεως δημοσίων κτηρίων. Τὰ σημαντικότερα ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ οἱ ἐκκλησίες (ὑφιστάμενες καὶ σχεδιαζόμενες) ἐπισημαίνονταν μὲ τὸ περίγραμμά τους.

‘Απὸ τὰ 81 δημοσιευμένα¹ σχέδια πόλεων τοῦ 19ου αἰώνα κυρίως ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο σχεδίων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ (μὲ πολὺ λίγες ἔξαιρέσεις καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγὲς) μόνο τὸ 1/4 (γιὰ τὴν ἀκρίβεια 19 σχέδια) ἀφοροῦν τὸν σχεδιασμὸν ἐξ ὅλοκλήρου νέων οἰκισμῶν,² ἐνῶ ἡ πλειονότητα τῶν σχεδίων εἶναι ρυθμιστικὲς πράσεις διαμορφώσεως-ἐπεκτάσεως γιὰ ὑφισταμένους —καὶ συχνὰ ὑποτυπώ-

1. Βλ. Κ. Καυκούλα, Ν. Παπαμίχος, Β. Χαστάογλου, *Σχέδια πόλεων στὴν Ελλάδα τοῦ 19ου αἰώνος*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα 1990, Παράρτημα ἀρ. 15 τοῦ ΙΒ' τόμου.

2. Οἱ νέοι αὐτοὶ οἰκισμοὶ εἶναι: Μεθώνη (ἐκτὸς τῶν τειχῶν) 1829, Ἰτέα 1831, Σπάρτη 1834, Κάρυστος (Ὀθωνόπολις) 1842, Κόρινθος (νέα) 1858, Κατάκωλον 1861, Λάρυμνα 1861, Κυλλήνη 1864, Λαύριον 1867, Διακόπτης Κυθήρων 1871, Κυπαρισσία 1871, Κίρρα 1872, Αιδηψός 1884, Ἰσθμία 1884, Δελφοὶ 1892, Καλαμπάκα 1892, Λειβανάτες 1894, Τραγανὰ Λοκρίδος 1894, Λουτράκι 1888.

δεις— οίκισμούς. Χαρακτηριστικό τής δεύτερης και μεγαλύτερης αύτης όμαδας σχεδίων είναι ότι σε όλα άποτυπώνονται έπαχριβῶς και τὰ ύφιστάμενα κτίσματα χωρὶς όμως νὰ σημειώνονται διαστάσεις ίδιοκτησιῶν ἢ κτισμάτων. 'Απὸ αὐτὸν συμπεραίνουμε ότι δὲν πρόκειται περὶ κτηματολογικῶν διαγραμμάτων ἀλλὰ μιᾶς ἀπλῆς ἀποτυπώσεως τῆς ύφισταμένης ἐκάστοτε καταστάσεως, ὡς ὑπόβαθρο γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ νέου ρυμοτομικοῦ διαγράμματος.

Στὶς ρυθμιστικὲς προτάσεις ἔχουμε ὅλοτε μὲν καθαρὰ σχέδια ἐπεκτάσεως, ποὺ ἀφήνουν χωρὶς ἐπεμβάσεις τὸν προϋφιστάμενο ἵστο, ὅλοτε δὲ σχέδια ἐπεκτάσεως ἀλλὰ καὶ ἀναπλάσεως τῆς ύφισταμένης παλαιᾶς πόλης μὲ διανοίξεις ὄδῶν καὶ διαμορφώσεις πλατειῶν. Στὴν πρώτη κατηγορία ἐμπίπτει παραδείγματος χάριν τὸ σχέδιο τῶν Μεγάρων (Schaubert, 1835), ἐνῶ στὴ δεύτερη τὸ σχέδιο τοῦ Ἀγρινίου (Κ. Ζάγκας, 1843).

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ρυμοτομικὰ σχέδια σώθηκαν στὴν κεντρικὴ ὑπηρεσία ὅπου ἐκπονήθηκαν καὶ ὅπου κατατέθηκαν στὸ ἀρχεῖο τῶν ἐγκεκριμένων διαταγμάτων (ΥΠΕΧΩΔΕ). 'Αντίγραφα βέβαια ἀποστέλονταν στοὺς ἐνδιαφερομένους δήμους καὶ γ' αὐτὸν μιὰ συστηματικότερη ἔρευνα στὰ τοπικὰ ἀρχεῖα θὰ μποροῦσε νὰ ἐμπλουτίσει τὴ συλλογὴ μας τῶν παλαιῶν πολεοδομικῶν τεκμηρίων. 'Απόδειξη αὐτοῦ τοῦ ἴσχυρισμοῦ είναι καὶ ἡ ἀνεύρεση τοῦ «Ρυμοτομικοῦ Διαγράμματος Γαλαξείδiou, 1882», στὸ ὅποιο θὰ ἀναφερθοῦμε εὐθὺς ἀμέσως.

'Ελάχιστες ἔργασίες ἔχουν ἐκπονηθεῖ καὶ δημοσιευθεῖ ὡς σήμερα μὲ ἀντικείμενο τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. 'Εκτὸς ἀπὸ τὴν συνοπτικὴ καὶ πολὺ ἀξιέπαινη ἔργασία τῶν Κ. Καυκούλα, Ν. Παπαμίχου καὶ Β. Χαστάογλου, διδασκόντων στὴν 'Αρχιτεκτονικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης, Σχέδια πόλεων στὴν 'Ελλάδα τοῦ 19ου αἰώνα, Θεσσαλονίκη, 1990, ποὺ ἐπιχειρεῖ γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ συνολικὴ παρουσίαση τοῦ θέματος τοῦ πρώιμου πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ στὴ νεότερη 'Ελλάδα, ἔχουμε πολὺ λίγα ἀρθρα καὶ μονογραφίες γιὰ τὶς καθένακα στὰ πόλεις τῆς παλαιᾶς 'Ελλάδας. 'Εκτὸς ἀπὸ τὶς ἔργασίες τοῦ γράφοντος γιὰ τὴν 'Αθήνα καὶ τὸν Πειραιά ('Αθήνα, ἔνα δράμα τοῦ κλασικισμοῦ, 'Αθήνα 2001 καὶ 'Εδουνάρδος Σάουμπερτ, συλλογὴ τεκμηρίων γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τῆς 'Αθήνας καὶ τὸν Πειραιᾶ, 'Αθήνα 1999) ἔχουμε τὰ ἀρθρα τῆς Β. Χαστάογλου γιὰ τὴν Κόρινθο, («Metamorphosis of Korinth» *Planning History*, 14 (1992) καὶ τοῦ H. S. Robinson γιὰ τὴν Ἰδια πόλη («Urban Design for Corinth 1829-1833», *Philia ἐπη εἰς Γ. E. Μυλωνᾶν*, 'Αθήνα 1989). Γιὰ τὴν Πάτρα ἔχουμε τὴ μελέτη τῆς X. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, 'Εξέλξις τοῦ σχεδίου πόλεως τῶν Πατρῶν 1829-1989, Πάτρα 1991, καὶ τὸ ἀρθρό τοῦ I. Δημακόπουλου «Roman Manifestations in Neo-Classical Greece. A Town Plan of Patras by Stamati Bulgari», *Architectura*, 1 (1986). Γιὰ τὸ "Αργιος δημοσίευσε ὁ B. Δωροβίνης τὸ «Capodistrias et la planification d'Argos 1828-1832», *BCH, Etudes Argiennes, supplement VI* (1980). Γιὰ τὴν Τρί-

πολη ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ A. Beuermann, «Tripolis und Seine Umwelt», *Die Erde* 3-4 (1957) καὶ γιὰ τὴ Ναύπακτο τὸ ἄρθρο τοῦ H. Nikolásou, «Χαρακτικὰ καὶ πολεοδομικὰ σχέδια τῆς Ναυπάκτου ἀπὸ τὸν 12ον μέχρι τὸν 19ον αἰώνα», *Ναυπακτιακὰ ΣΤ* (1992-1993). Τέλος ὡς συγκριτικὴ υελέτη ὑπάρχει ἡ διδακτορικὴ ἐργασία —ἀδημοσίευτη μέχρι σήμερα— τοῦ Παναγιώτη Τσακόπουλου, *L'Urbanisme dans le Péloponnèse au XIX siècle*, Paris 1986, ποὺ θὰ ἀξιζεῖ νὰ δημοσιευθεῖ σύντομα.

“Αν καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ μὴν μνημονεύθηκαν ἐδῶ ὀλίγες ἐργασίες, ἐνδεχομένως ὀγκωστες στὸν γράφοντα, τὸ σύνολο τῶν μελετῶν ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐλληνικὴ πόλη τοῦ 19ου αἰώνα εἶναι ἄκρως περιορισμένο. Αὐτὸ ποὺ μᾶς λείπει κυρίως δὲν εἶναι νοσταλγικὲς ἀναπολήσεις τοῦ ἀστικοῦ χώρου ζωῆς κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἀλλὰ ἐμπεριστατωμένες ἀναλύσεις τῶν ρυθμιστικῶν πολεοδομικῶν προτάσεων γιὰ τὶς νεοελληνικὲς πόλεις στὴν πορεία τους «ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα στὸν πολιτισμό», γιὰ νὰ μεταχειρισθοῦμε μιὰ διατύπωση τοῦ “Ελληνα ἀξιωματικοῦ τοῦ Μηχανικοῦ Σταμάτη Βούλγαρη ποὺ ἐκπόνησε ἐπὶ Καποδιστρίου τὰ σχέδια γιὰ τὸ Ναύπλιο καὶ τὴν Πάτρα.

‘Υπὸ τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς ἡ ἀνεύρεση στὸ Γαλαξείδι τοῦ πρώτου ρυμοτομικοῦ σχεδίου του εἶναι ἔνα ἐλπιδοφόρο παράδειγμα ἐπιτόπου ἔρευνας μὲ ἀνεπάντεχα καὶ θετικὰ ἀποτελέσματα.

Τὸ «Ρυμοτομικὸν Διάγραμμα τοῦ Γαλαξειδίου»: ἀνεύρεση, περιγραφὴ καὶ στοιχεῖα ταυτότητας τοῦ τεκμηροίου

‘Η ἀνεύρεση καὶ διάσωση τοῦ σχεδίου, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Ναυτικὸ Μουσεῖο τῆς πόλης τοῦ Γαλαξειδίου, ὀφείλεται στὴν κυρίᾳ Ροδούλα Σταθάκη-Κουμάρη, τὸν ιθύνοντα νοῦ τῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ Ναυτικοῦ Μουσείου Γαλαξειδίου ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1972. Τὸ Μουσεῖο περιλαμβάνει τὴ μικρὴ ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ τοπικῶν εὑρημάτων ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν «Ἐνωση Νέων» τὸ 1932, καθὼς καὶ τὴ «Ναυτικὴ Πινακοθήκη» ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1928 ἀπὸ τὸν ίατρὸ K. Βλάμη καὶ συγκεντρώνει σημαντικὴ συλλογὴ πινάκων ίστιοφόρων, ἀκρόπρωρα, ναυτικὰ ὅργανα, ἡμερολόγια καὶ νηολόγια πλοίων καὶ κυρίως τὸ πολύτιμο χειρόγραφο τοῦ «Χρονικοῦ τοῦ Γαλαξειδίου» τοῦ 1703 ποὺ ἔξεδωσε ὁ K. N. Σάθας τὸ 1865.

Τὸ σχέδιο βρισκόταν στὴν τεχνικὴ ὑπηρεσία τοῦ δήμου, ἡ ὁποίᾳ τὸ φύλαγε ὡς τεκμήριο τοῦ ἐγκεκριμένου ρυμοτομικοῦ σχεδίου ἀπὸ τὸ 1882 ἐπὶ ἔναν ὀλόκληρο σχεδὸν αἰώνα. Εἶχε ὀστόσο περιπέσει σὲ ἀχρησία καὶ παραμεληθεῖ ἀπὸ τὸ 1984 ὅταν ἐνεκρίθη τὸ νέο ρυμοτομικὸ σχέδιο.

Τὸ σχέδιο σὲ κλίμακα 1:1.000, διαστάσεων 114×130 ἑκ. εἶναι σχεδιασμένο σὲ λεπτὸ κηρωμένο βαμβακερὸ ύφασμα (εἰδικὸ γιὰ σχέδια) μὲ μελάνι μαύρο, πράσινο καὶ κόκκινο καὶ ὑδρόχρωμα γαλάζιο καὶ γκρίζο. Ἀποτελεῖ-

ται ἀπὸ τέσσερα συγκολλημένα τμήματα: τὸ μεγαλύτερο $93,5 \times 130$ ἑκ. (ἄνω τμῆμα) καὶ τρία μικρότερα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν κάτω λωρίδα του, 21×30 ἑκ., 22×98 ἑκ. καὶ 22×18 ἑκ. ἀντιστοίχως. Οἱ λωρίδες αὐτὲς ὑπερκαλύπτουν ἡ μία τὴν ἄλλη στὰ σημεῖα τῶν ἐνώσεων ἀνομοιόμορφα. Ἡ σχεδίαση εἶναι ἀκριβεστάτη, μὲ ἔξαιρετικὰ λεπτές γραμμές περιγραμμάτων.

Τὸ σχέδιο φέρει τὸν τίτλο (μὲ καλλιγραφικὰ γράμματα) «Διάγραμμα Ρυμοτομίας τῆς πόλεως Γαλαξειδίου» καὶ τὶς μνεῖς: «Ἐγκρίνεται ὡς παράρτημα τοῦ ἀπὸ 16 Ἰουνίου 1882 Β. Διατάγματος (ὑπογραφή) [Βασιλεὺς] Γεώργιος» καὶ «Διὰ τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἀντιγραφῆς. Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 Δεκεμβρίου 1885, δὲ Διευθυντής τῶν Δημοσίων Ἑργῶν (ὑπογραφὴ δυσταγνωστη)». Τὸ σχέδιο ἔχει καὶ σχεδιασμένη γραφικὴ κλίμακα, ἔνδειξη τοῦ Βορρᾶ (τόξο) καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Ὑπουργὸν Χαρίλαο Τρικούπη.

Εἶναι κατάδηλο ὅτι πρόκειται περὶ χρηστικοῦ ἀντιγράφου (μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια στὴν ἀντιγραφή) γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ δήμου τὸ ὄποιο σχεδιάστηκε στὴν Ἀθήνα. Τὸ ἀντίγραφο φέρει καὶ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ τότε δημάρχου Γαλαξειδίου Νικολάου Α. Λουκέρη (1833-1914) ποὺ χρημάτισε δήμαρχος μεταξὺ τῶν ἑτῶν 1878-1890. Ὁ ἐκπονητής τοῦ σχεδίου παραμένει δυστυχῶς ἀγνωστος.

Τὸ ἴστορικὸ καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς συντηρήσεως τοῦ σχεδίου

Τὴν συντήρηση τοῦ σχεδίου ἀνέλαβαν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γράφοντος οἱ κυρίες Γιούλη Τσάμπρα-Ζουμπούλη, συντηρήτρια ἔργων τέχνης σὲ χαρτί, καὶ Μανόλια Γρηγορίου, συντηρήτρια παλαιῶν ὑφασμάτων, κατὰ τὰ ἔτη 2001-2002.

Τὸ σχέδιο εἶχε ἐνισχυθεῖ μὲ βαμβακερὸ ὑφασμα sergé (twill), πιὸ ἀνθεκτικὸ ἀπὸ τὸ ὑφασμα ἐπὶ τοῦ διοίου εἶναι σχεδιασμένο. Ἡ φόδρα εἶχε κολληθεῖ μὲ ἀμυλώδη κόλλα. Αὐτὴ ἡ τεχνικὴ τοῦ marouflage ἦταν παραδοσιακὴ μέθοδος ἐνίσχυσης γιὰ τοὺς χάρτες στοὺς διοίους ἐπιφυλασσόταν ἔντονη χρήση καὶ χρειαζόταν νὰ τυλίγονται γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ μεταφορὰ καὶ ἡ ἀποθήκευσή τους. Τὰ γραμμικὰ σχισμάτα (τὸ μεγαλύτερο στὴ μέση, ἀπὸ πάνω μέχρι κάτω) ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ ὑφασμάτινη ἐνίσχυση τοποθετήθηκε σὲ δεύτερο χρόνο, ἐνῷ στὴν ἀρχὴ ὁ χάρτης ἦταν ἀφοδράριστος καὶ διπλωνόταν γιὰ νὰ φυλαχθεῖ.

Τὸ σχέδιο καὶ ἡ ὑφασμάτινη φόδρα του ἦταν καρφωμένα μὲ σκουριασμένες πινέζες καὶ καρφάκια πάνω σὲ δύο ξύλα, ἔνα κατὰ μῆκος τῆς ἄνω καὶ τὸ ἄλλο κατὰ μῆκος τῆς κάτω πλευρᾶς, ποὺ διευκόλυναν τὴν ἀνάρτησή του. Στὸ πάνω τμῆμα ὑπῆρχαν ὑπόλοιπα ἀπὸ κόκκινη καὶ γαλάζια κορδέλα ποὺ χρησιμεύουν γιὰ δένεται ὁ τυλιγμένος χάρτης.

Ἡ μακρόχρονη καὶ ἔντονη χρησιμοποίηση τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου, πρὸν

αὐτὸς γίνει μουσειακὸ ἔκθεμα, ἔξηγοῦν τὶς ἔντονες φθορὲς ποὺ παρουσίαζε. Ἀν φαντασθεῖ κανεὶς τὶς συνθῆκες ἀποθήκευσής του ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν διπλωμένο, στὴ συνέχεια τυλιγμένο σὲ ρολό, μὲ ἄλλα ἀντικείμενα νὰ τὸ συνθλίβουν, τὸ ἀπρόσεκτο ἔστριψις, καθὼς καὶ τὴν ἔκθεση ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν σὲ ἀκατάλληλες συνθῆκες φωτισμοῦ γιὰ ἔνα τόσο εὐαίσθητο ἔργο, γίνονται κατανοητὲς οἱ ποικίλες φθορὲς τὶς ὅποιες ὑπέστη.

Ἐτσι, πολυάριθμα σχισμάτα κατακερμάτιζαν τὸν χάρτη, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀναρτηθεῖ, μὲ κίνδυνο νὰ χαθοῦν κομμάτια του. Μὲ τὴν πάροδο τῶν ἐτῶν ἡ κόλλα εἶχε χάσει τὴν κολλητικὴ τῆς ἴκανότητα καὶ τὸ σχέδιο εἶχε ἀποκολληθεῖ κατὰ τὰ 2/3 ἀπὸ τὴν παλιά του φόδρα. Ἐπειδὴ ἦταν τυλιγμένο σὲ ρολό, τὰ ἀποκολλημένα τμήματα ἦταν ἀναστρκωμένα. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο προβλημάτων καθιστοῦσε μεγάλο τὸν κίνδυνο ἀπώλειας τμημάτων. Ἀναλογικὰ οἱ ἀπώλειες δὲν ἦταν μεγάλες ἐκτὸς ἀπὸ μία σὲ κρίσιμο σημεῖο τοῦ σχεδίου στὸ κάτω μέρος. Ὁπές ἀπὸ τὶς σκουριασμένες πινέζες καὶ τὰ καρφάκια ὑπῆρχαν κατὰ μῆκος τῆς ἄνω καὶ κάτω πλευρᾶς.

Παλαιὲς πρόσχειρες συντηρήσεις ἐπεχείρησαν ἀτεχνα νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς ἀποκόλλησης: σὲ κάποιες περιοχὲς εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὲ μεταγενέστερο χρόνο ζωικὴ κόλλα, ἡ ὁποία εἶχε σκουρύνει πολὺ καὶ κάλυπτε τὸ σχέδιο. Ἐπίσης ἐκτεταμένες καφὲ κηλίδες ἀπὸ κολλητικὴ ταινία κάλυπταν ἔντονα ἄλλες περιοχὲς στὸ κέντρο τοῦ χάρτη.

Στὸ σύνολό του τὸ σχέδιο ἔχει ξεθωριάσει πολύ, λόγω ἐκθέσεώς του στὸ φῶς καὶ τὸ ὑφασμα ἔχει ἔντονα κιτρινίσει. Ἡ φόδρα ἦταν ἐπίσης κιτρινισμένη καὶ εἶχε διάσπαρτες, μικρές, καφὲ κηλίδες, ἀλλὰ τὸ πολὺ πιὸ ἀνθεκτικὸ ὑφασμα δὲν παρουσίαζε ἄλλες φθορὲς ἢ σχισμάτα.

Τὰ μεγαλύτερα προβλήματα δημιούργησαν οἱ σχετικὰ μεγάλες διαστάσεις τοῦ χάρτη σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κατάστασή του. Ἐξ ἀρχῆς ὁ παραμικρὸς χειρισμὸς ἡ μετακίνησή του ἦταν δύσκολοι, ἐξ αἰτίας τοῦ κατακερματισμοῦ τοῦ λεπτοῦ ὑφάσματος. Οἱ ἐπεμβάσεις συντηρήσης ξεκίνησαν μὲ τὴν ἀποσυναρμολόγηση τῶν δύο ξύλινων ράβδων καὶ τὸ στεγνὸ καθαρισμὸ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ σχεδίου μὲ πινέλο καὶ μαλακὴ γόμα. Στὴ συνέχεια, ἀπὸ τὴν μπροστινὴ πλευρὰ τοποθετήθηκαν προσωρινὰ στηρίγματα ἀπὸ λεπτὸ ἵπανωκό χαρτὶ καὶ ὑδροδιαλυτὴ κόλλα στὰ σημεῖα ὅπου ὑπῆρχαν σχισμάτα, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀφαίρεση τῆς φόδρας, χωρὶς νὰ ὑπάρχει κίνδυνος ἀπώλειας τμημάτων ποὺ συγκρατοῦνταν μόνο ἀπὸ αὐτήν.

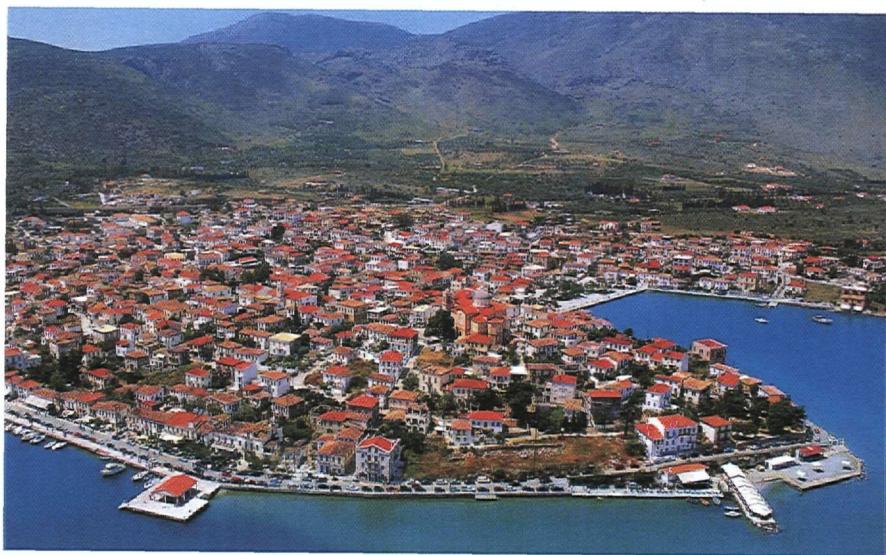
Ἡ ἀφαίρεσή της φόδρας χώρισε τὸ σχέδιο σὲ δύο μεγάλα τμήματα, ἐξ αἰτίας τοῦ κεντρικοῦ σχισμάτος ἀπὸ τὸ πάνω ὃς τὸ κάτω μέρος. Ἀποσυναρμολογήθηκαν ἐπίσης τὰ τρία τμήματα τῆς κάτω λωρίδας τοῦ χάρτη, ὥστε νὰ ἀφαιρεθεῖ ἡ ἀλλοιωμένη χρωματικῶς καὶ χημικῶς κόλλα τοῦ ἀρχικοῦ φοδραρίσματος. Οἱ κηλίδες τῆς κολλητικῆς ταινίας μειώθηκαν σημαντικὰ μὲ ἀκετόνη. Μετὰ ἀπὸ ἔλεγχο διαλυτότητας τῶν χρωμάτων διεπιστώθηκε ὅτι οἱ γραμ-

μὲς τοῦ σχεδίου ἡταν ἐξαιρετικὰ ὑδροδιαλυτές. Ὁ ὑγρὸς καθαρισμὸς δὲν ἦταν δυνατὸς παρὰ μόνο μετὰ τὴν τοπικὴ στερέωση τῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ κρίθηκε ἀπαραίτητη ἐφόσον ὁ χάρτης ἦταν ἔντονα κιτρινισμένος καὶ ἀκάθαρτος σὲ σημεῖο ποὺ δὲν διακρινόταν τὸ λεπτὸ καὶ ἔθωριασμένο σχέδιο. Κατασκευάσθηκε ἔγινο πλαίσιο πάνω στὸ ὅποιο στερεώθηκε πολυεστερικὴ μεμβράνη (mylar), ὥστε νὰ γλιστράει τὸ ὄφασμα καθὼς φεκαζόταν μὲν νερὸ καὶ νὰ τοποθετεῖται τὸ στημόνι κάθετα μὲ τὸ ὑφάδι. Ὁ καθαρισμὸς ἔγινε γιὰ κάθε τμῆμα χωριστὰ κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἐπίσης καθαρισμὸς ἔγινε μὲ μπατονέτες ἀπὸ ὑγρὸ βαμβάκι στὰ σημεῖα ποὺ αὐτὸ ἦταν δυνατό, ὥστε νὰ ἀφαιροῦνται οἱ ἐμποτισμένοι ρύποι. Ἔτσι τεντωμένο παρέμεινε νὰ στεγνώσει τὸ κάθε κομμάτι.

Τὸ νέο φοδράρισμα ἔγινε μὲ ἵαπωνικὸ χαρτὶ kizuki kozu καὶ μεθυλοκυτταρινικὴ κόλλα, ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἐνότητα τοῦ κατακερματισμένου χάρτη καὶ στὴ συνέχεια ὁ χάρτης παρέμεινε ἐπὶ δεκαπενθήμερο νὰ στεγνώσει τελείως κάτω ἀπὸ βάρος. Οἱ συμπληρώσεις τῶν ἐλλειπόντων τμημάτων ἔγιναν μὲ ἵαπωνικὸ χαρτί, ἀνάλογο σὲ πάχος, χρωματισμένο κατάληλα μὲ ἀκουαρέλα. Γιὰ τὶς πολυάριθμες μικρὲς ἀπώλειες, οἱ συμπληρώσεις ἔγιναν μὲ χαρτοπολτὸ σὲ ἀντίστοιχο χρῶμα. Τὸ σχέδιο στερεώθηκε σὲ οὐδέτερο χημικὰ χαρτόνι κολλώντας τὴν περιφέρεια τῆς φόρμας στὸ πίσω μέρος τοῦ χαρτονιοῦ. Στὴ συνέχεια τοποθετήθηκε σὲ κορνίζα, ἀφοῦ κατασκευάσθηκε passepartout, ὥστε νὰ μὴν ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ τὸ σχέδιο μὲ τὸ plexiglass. Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἔργου σὲ κορνίζα καὶ κάτω ἀπὸ plaxiglass ἔγινε γιὰ λόγους παρουσίασης καὶ αἰσθητικῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ τὸν προφυλάξει ἀπὸ τὴ σκόνη καὶ κάθε εἰδούς μηχανικὴ φθορά. Γιὰ ἔργα μεγάλων διαστάσεων, ποὺ δὲν χωροῦν σὲ συνήθη μεγέθη ἀποθηκευτικῶν μέσων, χρειάζονται εἰδικὲς κατασκευές. Τὸ κλειστὸ περίβλημα τῆς κορνίζας ἀποτελεῖ μιὰ στοιχειώδη προφύλαξη τοῦ συντηρημένου σχεδίου ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος.

'Ανάλυση τοῦ περιεχομένου τοῦ σχεδίου. Ἡ πολεοδομικὴ τεκμηρίωση

Μὲ τὴν ὄλοκλήρωση τῆς συντηρήσεως τοῦ «Ρυμοτομικοῦ Διαγράμματος Γαλαξείδιου» τοῦ ἔτους 1882, ἔχουμε πλέον ἀποκατεστημένον ἔναν ἀπὸ τοὺς καλύτερα σχεδιασμένους καὶ ἀκριβέστερους χάρτες ἀποτυπώσεως ἐλληνικῆς πόλης κατὰ τὸν 19ον αἰώνα. Ἡ μόνη ἀπώλεια εἶναι ἔνα τμῆμα τῆς ἐπιφανείας του ($15 \times 4,5$ ἑκ.) ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐμβαδὸν ἐξακοσίων ἑβδομήντα πέντε μ² ἐπὶ τοῦ πεδίου, σὲ θέση ὡστόσο κρίσιμη, στὴν κορυφὴ τῆς συνοικίας «Κάβος» δῆπου εὑρίσκεται ὁ σημερινὸς ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου (ἀνέγερση 1899-1902, ἀρχιτέκτονας Χάγερ). Ἔτσι λείπουν οἱ κατόψεις περίπου 20 μέχρι 30 οἰκιῶν (ἐπὶ συνόλου 1.150) ἀλλὰ καὶ ἡ κάτοψη τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἡ ὁποία κατεδαφίσθηκε διὰ τὴν ἀνέγερση τῆς νέας ἐκκλησίας σὲ

1. Γενική άποψη Γαλαξειδίου από άνωτολικά (1990).

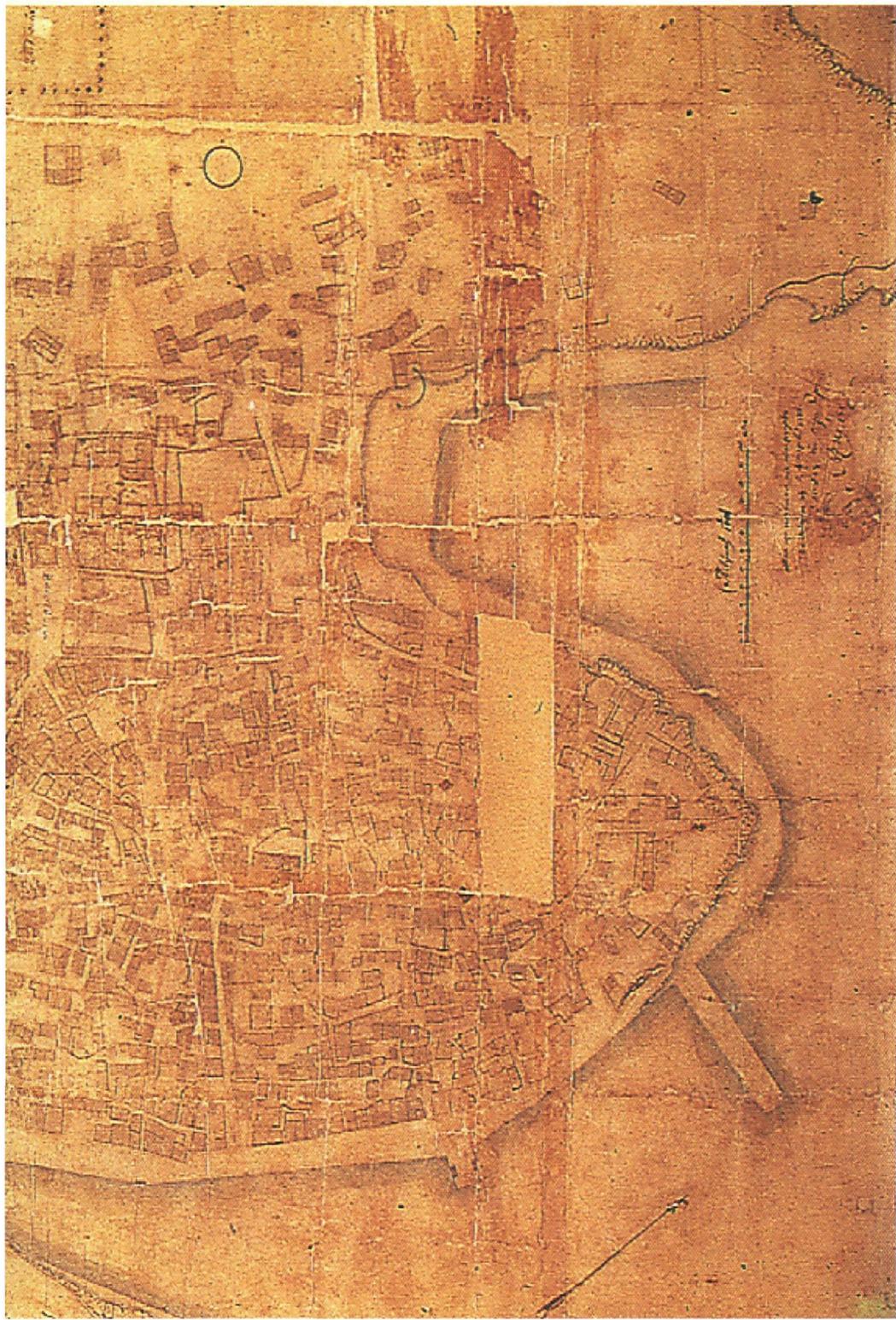
2. Τοπογραφικό διάγραμμα του Γαλαξειδίου.

*St. Josephina, cypri, virginis
martyris et auctoritatis*

tabulae
anno 1822,
acc.

tabulae.

4. Γενική άποψη Γαλαξειδίου άπό νότια (1990).

5. Τὸ περίγραμμα τοῦ ἀρχαίου τείχους.

Πηγή: Έφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Δελφῶν (στό ΦΕΚ 250 / τ. Β' / 19-5-1987).

ρυθμὸς βασιλικῆς μὲ κωδωνοστάσιο καὶ τῆς ὅποίας παλαιότερης ἐκκλησίας ἔχουμε μόνον ἔνα ἀτελὲς σχεδίασμα ἀπὸ μακριά.³

Ἄγνοοῦμε ὅχι μόνο τὸ ποιὸς ἐκπόνησε ἀλλὰ καὶ τὸ ποιὸς σχεδίασε τὸ σχέδιο τοῦ 1882. Εἶναι ἀψογα σχεδίασμένο μὲ μελάνι καὶ γραμμοσύρτη μὲ λεπτές γραμμές περιγραμμάτων. Δὲν ἔχει σημειωμένες ὑφομετρικές καμπύλες ἐνῶ μὲ ἐλεύθερη καλλιτεχνικὴ σχεδίαση ὑποδηλώνονται οἱ βραχώδεις ἀκτές, ἡ σπηλιὰ τοῦ «Κάρκαρου» τὸ ὕψωμα τοῦ «Κούκουνα» στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς πόλης καὶ ἔνα ρυάκι κοντά του. Παρόλο τὸν χαρακτηρισμό του ὡς «ρυμοτομικοῦ», τὸ σχέδιο ἔχει τὸν χαρακτήρα αὐτὸν μόνο ὡς πρὸς τὸ περιφερειακὸ τμῆμα τῆς ἐπεκτάσεως τῆς πόλης. Ἀντιθέτως ὀλόκληρη ἡ περιοχὴ τῆς ὑφιστάμενης πόλης ἀποτυπώνεται ἀκριβέστατα ὡς ἀθροισμα ἐλευθέρως διατεταγμένων κτηριακῶν ὅγκων μὲ τοὺς τοίχους τῶν προαυλίων τους καὶ τοὺς διαμορφωμένους διαύλους κινήσεως τῶν δημοσίων χώρων, οἱ ὅποιοι μόνον κατ’ ἔξαρτεσιν ἀποτελοῦν δρομίσκους μὲ οἰκίες («ἐπὶ προσώπου δδοῦ», συνήθως δὲ παρουσιάζονται ὡς ἀδιαμόρφωτοι δημόσιοι χῶροι, ὡς κενὰ μεταξὺ τῶν ἴδιοκτησιῶν. Στὴν ὑφιστάμενη πόλη δὲν ἔχουμε ἀπόπειρα ρυθμιστικῶν ἐπεμβάσεων μὲ τὴ διάνοιξη νέων ὁδῶν σὲ μιὰ προσπάθεια δημιουργίας κανονικῆς ρυμοτομίας.

Εἶναι φανερὸ διτὶ τὸ σχέδιο ποὺ ἐκπονήθηκε (ὅπως καὶ τὸ ἀντίστοιχο τῆς 'Ιτέας τὸ 1883) δώδεκα χρόνια μετὰ τὸν μεγάλο σεισμὸ τῆς Φθιώτιδας τοῦ 1870, εἰχε σκοπὸ τὴ ρύθμιση τῆς μελλοντικῆς ἀναπτύξεως τῆς πόλης κατὰ τὴν στυγμὴ τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς της. Ἐχουμε λοιπὸν ἔνα σχέδιο ρυμοτομικὸ τῆς ἐπεκτάσεως καὶ συγχρόνως ἀποτυπώσεως τῆς ὑφισταμένης πολιτείας τοῦ 1882.

Ο παλαιὸς οἰκισμὸς τοῦ Γαλαξειδίου τῆς Τουρκοκρατίας καταστράφηκε τρεῖς φορὲς κατὰ τὴν 'Επανάσταση (πρώτη ἀλωση 22 Σεπτεμβρίου 1821, δεύτερη δήμηση ἀπὸ τὸν Κιουταχῆ τὸν Μάιο τοῦ 1825 καὶ τρίτη ἀπὸ τὸν 'Ιμπραῆμ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1825) καὶ ἀνοικοδομήθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία. Εἶναι φυσικὸ διτὶ σὲ μία αὐθόρμητη προσπάθεια ἀμεσῆς ἐπανοικοδομήσεως τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τοὺς κατοίκους (τὸ Γαλαξείδι δὲν σχεδιάσθηκε ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση καὶ δὲν ὑφίστανται σχέδια ἡ τεκμήρια σχεδιασμοῦ τῆς πόλης ἐπὶ Καποδίστρια ἢ "Οθωνα") τὰ περισσότερα κτίσματα ἀνηγέρθησαν ἐπὶ τῶν θεμελίων καὶ στὴ θέση τῶν παλαιῶν. Ετοι διατηρήθηκε ὁ χαρακτήρας τῆς ὄργανικὰ ἔξελιγμένης πόλης, ὅπως τὴν γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας: «πανταχόθεν ἐλεύθερα» κτίσματα μονοκατοικιῶν μὲ προαύλια καὶ μικροὺς κήπους, διατεταγμένα ὅχι σύμφωνα μὲ ἔναν κάνναβο ρυμοτομίας ἀλλὰ ἐλεύθερα καὶ κλιμακωτὰ στὴν κλιτὺ τῶν λόφων. Ως διαμορφωμένους δρόμους ἔχουμε, ἐκτὸς

3. Σχέδιο τῆς ὁδοῦ τῶν ἐκκλησιῶν ἀπὸ δυτικά, στὸ βάθος ἡ παλαιὰ ἐκκλησία τοῦ 'Αγίου Νικολάου, στὸ ἔργο τοῦ Ludwig Salvator *Eine Spazierfahrt im Golfe von Corinth*, Μόναχο 1874.

ἀπὸ τὸν σταυρὸν τῶν κυρίων ὁδῶν μὲν μῆκος ἀντιστοίχως 700 καὶ 550 μέτρων, μόνον δύο «καντούνια» μήκους 150 καὶ 200 μέτρων ποὺ κατηφορίζουν πρὸς τὴν «Ἄγορά», τὸν κύριο δηλαδὴ λιμένα. "Ολες οι ἄλλες ὁδοὶ εἰναι ἀπλὰ «περάσματα» καὶ δὲν ἔχουν διαμορφωμένες ρυμοτομικές γραμμές.

Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Γαλαξείδiou ὡς ναυτικοῦ καὶ ναυπηγικοῦ κέντρου τῆς ἴστιοφόρου ναυτιλίας κατὰ τὸν 19ο αἰώνα:⁴ ὁ συνολικὸς οἰκοδομημένος ὅγκος τῆς πολιτείας εἶναι σημαντικὸς καὶ ἡ ποιότητα τῶν κτισμάτων ἔριστη ὥπως τεκμηριώνουν τὰ σωζόμενα πολυάριθμα δείγματα ἰδιωτικῶν οἰκιῶν. Ἡ διάνοιξη καὶ εὐθυγράμμιση ὁδῶν καὶ πλατειῶν σὲ μεγάλη κλίμακα θὰ ἤταν ἀσκοπητὴ καὶ ἀντιοικονομικὴ κατὰ τὸ ἔτος 1882 γιὰ μία πολιτεία προσανατολισμένη πρὸς τὴν θάλασσα, ἡ ὁποίᾳ διέθετε ὅλους τοὺς δημόσιους χώρους ποὺ χρειαζόταν κοντὰ στὴν παραλία. "Ετσι δὲν ἐκπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχουμε καμία ρυθμιστικὴ ἐπέμβαση στὸν ὑφιστάμενο ἴστο (ὅπως π.χ. στὸ 'Αγρίνιο τὸ 1843 ἢ τὴν "Αμφισσα τὸ 1892) ἀλλὰ μόνο μία ὑπερβολικὰ αἰσόδοξη πρόταση ἐπεκτάσεως τῆς πόλης, ἡ ὁποίᾳ ὥπως θὰ δοῦμε δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ.

Ἡ μεθοδικὴ «ἀνάγνωση» τοῦ σχεδίου τοῦ 1882 μᾶς δίδει ἔνα πληθος πληροφοριῶν ποὺ δὲν διαθέτουμε μὲν σαφήνεια ἀπὸ γραπτὲς πηγές.

Οἱ ἀριθμὸι τῶν κτισμάτων (κατοικίες, καταστήματα, ἔργαστήρια καὶ ὀλίγα δημόσια κτήρια) ἀνέρχεται προσεγγιστικὰ σὲ 1.150. Τὰ κτίσματα σημειώνονται στὸ σχέδιο μὲν τὸ περίγραμμα τοῦ ὅγκου τους καὶ εἶναι χρωματισμένα μὲν γκρὶ ὑδρόχρωμα. Μὲ διπλὲς λεπτές γραμμὲς σημειώνονται οἱ μανδρότοιχοι ποὺ περικλείουν τὶς ἰδιοκτησίες. Τὸ ἐμβαδὸν τῶν κατόψεων τῶν κτισμάτων κυμαίνεται μεταξὺ 30 καὶ 120 μ² ἀνὰ κτήριο. Τὰ κτήρια εἶναι μονόροφα ἢ διόροφα, σπανιότερα τριώροφα. Μὲ τὴν συμβατικὴν παραδοχὴν μιᾶς μέσης καλυπτόμενης ἐπιφανείας 75 μ² ἀνὰ κτίσμα καὶ μέσου ἀριθμοῦ ὀρόφων 1,6 ἔχουμε μέσο ὡφέλιμο χῶρο ἀνὰ κτίσμα 120 μ² καὶ σύνολο ωφέλιμης ἐπιφανείας τῶν 1.150 κτισμάτων τῆς πόλεως 138.000 μ² (ἢ περίπου 550.000 μ³ συνολικοῦ ὅγκου κτισμάτων).

Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1889 τὸ Γαλαξείδι, στὴν ἀκμή του εἶχε 4.594 κατοίκους.⁵ Ετσι προκύπτει μία πυκνότητα καταλήψεως (δηλαδὴ ωφελίμου κα-

4. Βλ. *Γαλαξιδιώτικα καράβια*, Λεύκωμα τοῦ μουσείου Γαλαξείδiou, 'Αθήνα 1987. Βιβλιογραφικές ἐνδείξεις γιὰ τὸ Γαλαξείδι: Κωνσταντίνος Σάθας, *Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξείδiou*, 'Αθήνα 1865, σ. 152-150. Εὐα Βλάμη, *Γαλαξείδι* ἡ μοίρα μιᾶς ναυτικῆς πολιτείας, 'Αθήνα 1947. Lucien Lerat, *Les Locriens de l'ouest*, τόμοι 2, Παρίσι 1952. Ιωάννης Θρεψιάδης, «'Ανασκαφὴ Γαλαξείδiou», *Αρχαιολογικὴ Έφημερις* 1972, σ. 184-207. Ροδούλα Σταθάκη-Κούμαρη, «Ασπα Τσαουσάκη, Γωγὼ Χαβιάρα, Γαλαξείδι ἡ πολιτεία, τὰ σπίτια, 'Αθήνα 1980.

5. Βλ. 'Αναστάσιος Σκιαδᾶς, *Τὸ Γαλαξείδι*, (δεύτερη ἐπηγένενη ἔκδοση), 'Αθήνα 1999, σ. 37.

τοικισίμου χώρου) $30 \mu^2$ ἀνὰ κάτοικο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκπονήσεως τοῦ σχεδίου, τιμὴ ποὺ ὑπερβαίνει καὶ τὶς σήμερα ἴσχύουσες προδιαγραφὲς γιὰ ἄνετη κατοικία. "Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους λοιπὸν ποὺ τὸ Γαλαξεῖδι ἦταν μία πολιτεία (ἀρχοντικὴ) ἦταν καὶ ἡ ἄνεση χώρου διαβιώσεως ποὺ διέθετε στὴν ἀκμὴ τῆς.

Τὸ σχέδιο δὲν ἔχει ἐγγράφους χαρακτηρισμοὺς οὔτε συνοικιῶν, οὔτε λιμανιῶν, ἐκαλησιῶν, ὁδῶν, πλατειῶν κ.λπ. Ὑπάρχουν μόνο τέσσερεις ἐγγραφὲς δηνομασιῶν: «Πηγή» (στὴ θέση τῆς σπηλιᾶς τοῦ Κάρκαρου), «Παρθεναγωγεῖον», «Δημαρχεῖον» (στὴ θέση τοῦ παλαιοῦ δημαρχείου, σήμερα Ναυτικὸ Μουσεῖο) καὶ «Πλατεία» (στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς σχεδιαζομένης ἐπεκτάσεως, δυτικὰ τῆς ὑφισταμένης πόλης). Παρ’ ὅλη τὴν ἔλλειψη ἐγγραφῶν δηνομασιῶν καὶ διαστάσεων τῶν δημοσίων χώρων καὶ κτηρίων, ἡ ἀκρίβεια τοῦ σχεδίου μᾶς ἐπιτρέπει τὴν «ἀνάγνωση» διαφόρων πληροφοριῶν γιὰ τὴν παλαιὰ πόλη:

— Στὸν ἐσώτατο μυχὸ τοῦ κεντρικοῦ λιμένα ποὺ δηνομάζεται ἀκόμα καὶ σήμερα «Ἀγορά» καὶ στὴ θέση ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ σήμερα ἡ πλατεία «Νικολάου Μάκα», ἀναγνωρίζουμε τὴν κάτοψη τῆς παλαιᾶς λιθόκτιστης «Δημοτικῆς Ἀγορᾶς Ἐδωλίμων» ποὺ εἶχε κτιστεῖ τὸ 1880 καὶ κατεδαφίσθηκε τὸ 1950. Πρόκειται γιὰ ἔνα συγκρότημα ἔξι ἀνεξαρτήτων πτερύγων [$(6 \times 12 \mu = 72 \mu^2) \times 6 = 432 \mu^2$ συνολικὴ ἐπιφάνεια] διατεταγμένων σὲ οἰκόπεδο σχήματος τετραγώνου $30 \times 35 \mu = 1.050 \mu^2$. Μαζὶ μὲ τὸν περιβάλλοντα ἐλεύθερο χῶρο τῆς, ἡ παλαιὰ ἀγορὰ ἔχει ἔκταση $2.700 \mu^2$. Σὲ ἐπιστολικὸ δελτάριο⁶ τοῦ ἔτους 1900 ἀναγνωρίζεται ἡ ἀγορὰ μὲ κάπως ἀλλιώτικη διάταξη τῶν μονόροφων κτιριακῶν τῆς ὅγκων (ἴσως λόγω μεταγενέστερων τροποποιήσεων;).

— Πλησίον τῆς ἀγορᾶς, στὰ ἀνατολικὰ τῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 60 μ. ἀπὸ τὴν παραλία σημειώνεται τὸ φυσικὸ θολωτὸ σπήλαιο, ὁ λεγόμενος «Κάρκαρος» μὲ τὴν ἔκει πηγή.

— 120 μ. ΝΔ ἀπὸ τὴν ἀγορὰ καὶ 80 μ. ἀπὸ τὸ παλαιὸ καποδιστριακὸ σχολεῖο σημειώνεται ἐντὸς τῆς πόλεως μιὰ ἡμικυκλικὴ ὑδάτινη ἐπιφάνεια διαμέτρου 30 μ. ἐπὶ τῆς κυρίας ὁδοῦ τῆς πόλεως πρὸς νότο. Ὁ χῶρος εἶναι περιμανδρωμένος, πράγμα ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνοικτὴ κοινοτικὴ δεξαμενή.

— Τὸ μόνο κτήριο ποὺ σημαίνεται μὲ διαγράμμιση εἶναι τὸ παλαιὸ δημαρχεῖο, στὸ καντούνι τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, ποὺ κτίσθηκε ἐπὶ δημάρχου Δ. Χαρδαβέλλα κατὰ τὰ ἔτη 1868-1870. Ἡ νότια αὐθίουσα μὲ πρόσοψη στὴν πάροδο στέγαζε μέχρι τὸ 1880 τὸ Παρθεναγωγεῖο.

— Τὸ κτήριο τοῦ «Δημοτικοῦ Σχολείου τῶν Κορασίων» τὸ λεγόμενο καὶ «Παρθεναγωγεῖο» κτίσθηκε τὸ 1880 ἐπὶ δημαρχείας Ν. Λουκέρη. Μόλις ἀποπερατωμένο τὸ 1882, ἐμφαίνεται ἀκριβῶς στὸν χάρτη μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ του κάτοψη σὲ σχῆμα Τ (διαστάσεων $26 \times 24 \mu$.).

6. Βλ. Ἀναστάσιος Σκιαδᾶς, *Τὸ Γαλαξείδι*, ὥ.π., σ. 24.

— Τὸ «ἀλληλοδιδακτικὸν σχολεῖον, τριάκοντα τεσσάρων πηχῶν τὸ μῆκος καὶ δεκατεσσάρων τὸ πλάτος»,⁷ κτισμένο ἐπὶ Καποδίστρια (1830-1832) φαίνεται στὸ ΝΔ ὅκρο τῆς πόλης, σὲ ἀπόσταση 80 μ. ἀπ' τὸ χθαμαλὸ θύφωμα «Κούκουνας» ποὺ δεσπόζει τοῦ οἰκισμοῦ. Τὸ κτήριο εὑρίσκεται σήμερα σὲ ἐρειπώδη κατάσταση, μπορεῖ δέ μως ἀκόμη νὰ ἀναστηλωθεῖ.

— Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἔκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου ποὺ λείπει ἀπὸ τὸ σχέδιο (τοποθετεῖται στὸ μόνο ἑλλεῖπον τμῆμα τοῦ σχεδίου), οἱ δύο ἄλλες ἔκκλησίες τῆς πόλης, ἡ Ἀγία Παρασκευὴ (ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Spon τὸ 1667) στὸ κέντρο τῆς πόλης, 120 μ. ΝΔ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, καὶ ὁ Ἀγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (ἔτος ἀνεγέρσεως 1833) στὴ δυτικὴ παρυφὴ τοῦ οἰκισμοῦ, ἐμφαίνονται μὲ σαφήνεια σχεδιασμένες μὲ τὸν περίβολο καὶ τὸ κωδωνοστάσιό τους.

— Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ ἀρχαῖο τεῖχος τὸ ὅποιο καὶ σήμερα εἴναι ἐμφανὲς σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς θέσεως «κάβοις» καὶ παρουσιάζει μία κυκλοτερὴ διάταξη συνολικοῦ μήκους περίπου 1.100 μ. δὲν σημειώνεται πουθενά στὸ σχέδιο. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποτελεῖ τεκμήριο τοῦ ὅτι τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα δὲν ἀποτελοῦσαν τὸ 1882 στὴν συνείδηση τοῦ Δήμου ἴστορικὸ μνημεῖο ἀξιο προστασίας καὶ ἔτσι παραβλέπεται στὸ ἐπίσημο ρυμοτομικὸ σχέδιο καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ ὑπαρξή του. Οἱ δγκόλιθοι τοῦ τείχους χρησιμοποιήθηκαν ἄλλωστε, ὅπως ἀναφέρει ὁ Κ. Σάθας, τὸ 1830 κατὰ διαταγὴ τῆς Κυβερνήσεως γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μώλου. Κατὰ τὰ ἔτη 1860-1896 τὸ τεῖχος ἀποξηλώθηκε σχεδόν τελείως καὶ οἱ λίθινοι δόμοι του χρησίμευσαν στὴ διαμόρφωση τοῦ κρηπιδώματος τῶν δύο λιμένων.

— Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «Ἀγορά», ἡ μόνη ἄλλη ὑφισταμένη ἀλλὰ ἀδιαμόρφωτη πλατεία τὸ 1882 ἦταν τὸ «παλαιοπάζαρο» (ἐμβαθοῦς $55 \times 25 = 1.375 \text{ μ}^2$) τὸ ὅποιο μετονομάσθηκε ἀργότερα σὲ πλατεῖα «Ἡρώων» μετὰ τὴν διαρρύθμισή της τὸ 1930. Ἡ κεντρικὴ της θέσης ἀλλὰ κυρίως ὁ χαρακτηρισμός της ὡς «παλαιοπάζαρο» μᾶς δόηγει στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν παλαιότερη πλατεία ποὺ προϋπήρχε τῆς ἀγορᾶς στὸν μυχὸ τοῦ κεντρικοῦ λιμένος.

— Η πλατεία τοῦ ὅρμου «Χηρόλακας» εἴναι στὸ σχέδιο ἀκόμη τελείως ἀδιαμόρφωτη. Ὁ χέρσος, ἀκάλυπτος χῶρος στὸ βάθος τοῦ μυχοῦ ἔχει ἔκταση 4.800 μ^2 ($120 \times 40 \text{ μ.}$).

— Πολὺ σημαντικὴ εἴναι ἡ τεκμηρίωση στὸ σχέδιο τῆς θέσης, τοῦ σχήματος καὶ τοῦ μεγέθους τοῦ παλαιοῦ μώλου (1830) ὁ ὅποιος ἔφραζε σχεδόν τὸ μισὸ ἄνοιγμα τοῦ κεντρικοῦ λιμένα σὲ ἀπόσταση 400 μ. ἀπὸ τὸν μυχὸ τοῦ ὅρμου, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Κάβου. Ὁ μῶλος εἶχε μῆκος 100 μ. καὶ πλάτος 16 μ. καὶ κατευθυνόταν καθέτως πρὸς τὴν παραλία. Εἶναι ἄγνωστο ἐὰν

7. Βλ. Ἀναστάσιος Σκιαδᾶς, *Τὸ Γαλαξείδι, μιὰ πανάρχαια ναυτικὴ πολιτεία· τοπογραφία, ιστορία, ξενάγηση*, Ἀθήνα 1986, σ. 76.

όλοκληρώθηκε καὶ πότε ἀποξηλώθηκε τὸ σημαντικὸ αὐτὸ στοιχεῖο τῆς τοπογραφίας τῆς ναυτικῆς πόλης.

—'Η ἀνθούσα πολιτεία τῶν 4.600 κατοίκων εἶχε, λόγω τοῦ ἐπικλινοῦς ἔδαφους καὶ τῆς ἀσχεδίαστης ὁργανικῆς τῆς ἀναπτύξεως, σαφῶς ἔλλειψη πλατειῶν. Τὸν ρόλο τοῦ σημαντικοτέρου δημοσίου χώρου ἀνελάμβανε ἡ εὐρύχωρη προκυμαία, ποὺ περιβάλλει πρὸς τὴν θάλασσα ὅλη τὴν πόλη σὲ μῆκος 1.500 μ. καὶ ἡ ὅποια διαμορφώθηκε ως ὅνετος περίπατος μέσου πλάτους 20 μ. παράλληλα πρὸς τὸ κρηπίδωμα τῶν δύο λιμένων ποὺ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ μέχρι τὸ 1900. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι στὸ σχέδιο σημειώνεται ἀπὸ τὸν μῶλο τοῦ κάβου μέχρι τὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ δρόμου «Χηρόλακας» τόσο ἡ ἀρχικὴ ἀκτογραμμὴ (λεπτὴ γαλάζια ζώνη) ὅσο καὶ τὸ ὑπὸ κατασκευὴ κρηπίδωμα (πλατειὰ γαλάζια ζώνη).

Αὕτα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὑφιστάμενης παλαιᾶς πόλης τὸ ἔτος 1882.

Σὲ ἡθελημένη ἄκρα ἀντίθεση πρὸς τὸν δαιδαλώδη ἵστο τῆς παλαιᾶς πόλης, τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τῆς ἐπεκτάσεως τῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀκρατο ὁρθολογιστικὸ πνεῦμα μὲ κάποια δόση μονοτονίας ἀλλὰ καὶ ὑπερβολικῆς αἰσιοδοξίας ως πρὸς τὶς μελλοντικὲς δημογραφικὲς ἔξειδεις.

Ἡ παλαιὰ πόλη ἔκτεινόταν σὲ μία ἔκταση 28 ἑκταρίων χωρὶς διαμορφωμένα οἰκοδομικὰ τετράγωνα καὶ καθορισμένες ρυμοτομικὲς γραμμές. Ἡ προτεινόμενη ἐπέκταση κάλυπτε 35 ἑκτάρια (ὑπερδιπλασιασμὸς δηλαδὴ τῆς ὀλικῆς ἐπιφανείας τῆς πόλης), μὲ ὁρθογωνίως τεμνόμενες δόδους σταθεροῦ πλάτους 8 μ. ποὺ σχημάτιζαν 75 ἐν δλω νέα οἰκοδομικὰ τετράγωνα μέσου ἐμβαδοῦ 0,4-0,5 ἑκταρίων. Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἐπεκτάσεως ἦταν χωροθετημένο πρὸς τὰ ΒΔ τῆς παλαιᾶς πόλης καὶ εἶχε συνοιλικές διαστάσεις 840×300 μ. καὶ 50 οἰκοδομικὰ τετράγωνα, ἐνῶ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ καὶ τὰ νότια προσθέτονταν περιμετρικὰ ἀλλα 25 οἰκοδομικὰ τετράγωνα μὲ ἐλαφρές ἀποκλίσεις τοῦ ὁρθογωνικοῦ καννάβου τῶν δῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸ μεγαλύτερο βορειοδυτικὸ τμῆμα τῆς ἐπεκτάσεως. Ἡ μέση πυκνότητα ἐποικισμοῦ στὸ παλαιὸ τμῆμα τῆς πόλης ἦταν 4.595 κάτοικοι / 28 ἑκτάρια = 164 κάτοικοι ἀνὰ ἑκτάριο. Γιὰ τὴν προτεινόμενη ἐπέκταση δὲν ἔχουμε καμία ἔνδειξη γιὰ τὸ προβλεπόμενο οἰκοδομικὸ σύστημα (συνεχὲς ἡ πανταχόθεν ἐλεύθερο;), τὸ μέγεθος τῶν οἰκοπέδων καὶ τὴν πυκνότητα δομήσεως. Ἐάν δεχθοῦμε μία ἀνάλογη πυκνότητα ὅπως στὴν παλαιὰ πόλη, τότε ἡ προτεινόμενη πρὸς ρυμοτόμηση ἔκταση θὰ μποροῦσε νὰ δεχθεῖ 35 ἑκτάρια $\times$ 164 κάτοικοι ἀνὰ ἑκτάριο = 5.740 ἐπιπλέον κατοίκους καὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως θὰ ὑπερέβαινε ἔτσι στὸ σύνολό της τοὺς 10.000 κατοίκους.

Ἡ κάπως ἀδιαφοροποίητη καὶ μὲ ἔλλειψη φαντασίας αὐτὴ πρόταση ἐπεκτάσεως δὲν παρουσιάζει καμία προσπάθεια προσαρμογῆς πρὸς τὸν φυσικὸ χῶρο (κυρίως πρὸς τὴν μορφὴ τῆς ἀκτογραμμῆς) καὶ σχεδὸν καμμία πρόβλεψη

για τὴ διαμόρφωση δημοσίων χώρων. Προβλέπεται μόνον μία πλατεία, ὁρθογωνική, στὸ κέντρο τῆς ΒΔ ἐπεκτάσεως, διαστάσεων 85×65 μ., τῆς ὅποιας ὁ σχεδιασμὸς —καὶ αὐτὸς εἶναι ἐνδεικτικό— δὲν ὑλοποιήθηκε ποτέ. Ἀλλὰ καὶ τὸ προβλεπόμενο ρυμοτομικὸ σχέδιο μὲ τὴν αὐστηρὴ διάταξη τοῦ ὁρθογωνικοῦ καννάβου του δὲν φαίνεται νὰ ἐφαρμόσθηκε.

Ἡ πολὺ περιορισμένη ἐπέκταση τοῦ Γαλαξειδίου πραγματοποιήθηκε ἀσυντόνιστα πρὸς τὴν ΒΔ πλευρά, ὅπου προστέθηκαν περὶ τὰ 100 μόνον κτίσματα στὸν παραδοσιακὸ πυρήνα, διατεταγμένα ἀρκετὰ τυχαῖα κατὰ μῆκος τῶν προϋφισταμένων ἀγγροτικῶν ἀτραπῶν. Εἶναι βέβαια γνωστό, ὅτι τὸ Γαλαξείδι μετὰ τὸ 1900 καὶ τὸ τέλος τῆς ίστιοφόρου ναυτιλίας ἔπεσε σὲ παρακμὴ καὶ σήμερα ἔχει μόλις τοὺς μισοὺς κατοίκους ἀπ’ ὅτι πρὶν ἀπὸ ἔνα αἰώνα. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς ἀν καὶ ἐν πολλοῖς ἀναμενόμενῃ δὲν φαίνεται νὰ ἐμείωσε τὴν σχεδιαστικὴ αἰσιοδοξία κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ σχεδίου τοῦ 1882.

Ἐτσι ἔχουμε στὴν περίπτωση τοῦ Γαλαξειδίου ἔνα ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα (ἀνάλογο πρὸς αὐτὸς τῆς Ἐρέτριας) λανθασμένων ὑποθέσεων γιὰ τὴν κοινωνικοοικονομικὴ καὶ δημογραφικὴ ἐξέλιξη, οἱ δποῖες ὀδήγησαν σὲ μία ἀνεδαφικὴ πρόταση ἐπεκτάσεως. Ἀλλὰ καὶ ἡ καθ’ ἑαυτὴ ποιότητα τῆς προτάσεως αὐτῆς παρουσιάζεται ὡς ἄκρως μετρία: συμβατικὴ μονοτονία τοῦ ὁρθογωνικοῦ ἴστοῦ τῶν ὁδῶν καὶ παντελής ἔλλειψη διασυνδέσεως τῆς ἐπεκτάσεως πρὸς τὴν παλαιὰ πόλη ἀλλὰ καὶ ἐντάξεώς της στὴν τοπογραφία τοῦ χώρου εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικά της.

Ἐτσι τὸ «διάγραμμα ρυμοτομίας τῆς πόλεως τοῦ Γαλαξειδίου» τοῦ ἔτους 1882 ἔχει κατὰ πρῶτο λόγο τὴν ἀξίαν ἐνδεικνύοντος τεκμηρίου γιὰ τὴν παλαιὰ πόλη, ποὺ μᾶς δίδει σαφέστατες πληροφορίες γιὰ τὴ δομὴ καὶ μορφὴ της, ἐνῶ ἡ πρόταση ἐπεκτάσεως διαφαίνεται μᾶλλον ἀμήχανη καὶ ἀστοχη.